

2020 / Vol:6, Issue:34 / pp.2086-2096

REVIEW ARTICLE

Arrival Date : 11.11.2020

Published Date : 26.12.2020

Doi Number : <http://dx.doi.org/10.31589/JOSHAS.472>

Reference : Kavalli, S. (2020). "Şecere-İ Harezmsâhî'de Ölüm Kavramı", Journal Of Social, Humanities and Administrative Sciences, 6(34):2086-2096.

ŞECERE-İ HAREZMŞÂHÎ'DE ÖLÜM KAVRAMI

The Concept Of Death In Secere-I Harezmshahi

Seda KAVALLI

Kocaeli/Türkiye

ORCID ID: 0000-0002-0024-7367

ÖZET

Evrenin varoluşundan bugüne kadar bir insan ya da herhangi bir canlı için ölüm, yaşamın kaçınılmaz bir parçası olmuştur. Tarih boyunca insanoğlu ölüm olgusunu algılamaya ve anlamlandırmaya çalışmıştır. İçinde bulunulan toplumun sosyo-kültürel yapısına bağlı olarak ölümün gerçekleşme şekilleri farklı olabildiği gibi, toplum tarafından ölümün algılanış ve ifade ediliş biçimleri de farklılıklar göstermiştir. Kimi inanışlara göre "ölüm" canın bedenden ayrılmasını, yaşamsal faaliyetlerin bitmesini ve mutlak sonu ifade ederken, kimi inanışlara göre ise gerçek ve sonsuz bir yaşamın başlangıcını ifade etmiştir. Antik çağlardan beri bir gün mutlaka öleceği gerçeğinden kaçamayan insan, bu durumu kabullenmek ve günlük yaşantısına devam edebilmek için ölümden sonra yaşam olduğu inancına tutunmuştur. Bu inanç zaman içerisinde farklı kültürlerde ve Budizm, Hristiyanlık, Musevilik ve İslamiyet gibi farklı dinlerde değişerek varlığını sürdürmüştür. 19. yüzyılda Muhammed Yusuf Beyânî (1840-1923) tarafından yazılan Orta Asya Türk tarih yazıcılığının en önemli örneklerinden biri olan Şecere-i Harezmsâhî'de Harezim Hanlığının kuruluşu ve sonrasında yaşanan askerî, siyasi, kültürel, toplumsal olaylar, hanların taht mücadeleleri, seferleri, savaşları ve hayatları anlatılmıştır. Şecere-i Harezmsâhî Harezim'de 17. yüzyılın sonları ile 20. yüzyıl başlarına kadar gerçekleşen tarihî olayları tüm ayrıntıları ile anlatması bakımından önemli bir hükümdar soyacağı ve tarih kitabı olmuştur. Bu çalışmada Şecere-i Harezmsâhî'nin ortaya çıktığı Hive (Harezim) Hanlığı hakkında kısaca bilgi verilmiştir. Daha sonra ise çalışmamızın temelini oluşturan Şecere-i Harezmsâhî metnindeki "ölüm" kavramı üzerinden ölümün gerçekleşme şekilleri ve "ölüm" için kullanılan ifadeler açıklanmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Ölüm, Şecere-i Harezmsâhî, Beyânî, Hive Hanlığı, Çağatay Türkçesi

ABSTRACT

The death has been an inevitable part of life for a person or any living being from the existence of the universe to present. Throughout the history, human beings have tried to understand and to interpret the concept of death. As the ways of death may be different depending on the socio-cultural structure of the society, the perception and expression of death by the society has indicated differences. According to some beliefs, the death has expressed leaving of the soul from the body, end of the vital activities, absolute end, for some beliefs it has expressed the beginning of a real and eternal life. From the ancient times, the person who can not escape from the fact that he will die one day has believed living after death to accept the situation and to be able to continue daily life. This belief has survived by changing in different cultures and in different religions such as Buddhism, Christianity, Judaism and Islam. The foundation of the Khwarezm Khanate and historical events such as military, political, cultural, social events happened thereafter, throne struggles, military expeditions, wars were told in Secere-i Harezmshahi, which is written by Muhammed Yusuf Beyani (1840-1923) in the 19th century, one of the most important examples of Central Asian Turkish historiography. Secere-i Harezmshahi has been an important emperor pedigree and chronical in term of describing the historical events that took place in the Khwarezm from the end of the 17th to the beginning of the 20th century with all its details. In this study, brief information is given about Khiva (Khwarezm) Khanate where Secere-i Harezmshahi emerged. Afterwards, the ways of death and expressions used for the concept of death are explained in the text of Secere-i Harezmshahi, which forms are basis of our work.

Key Words: Death, Secere-i Harezmshahi, Beyani, Khiva Khanate, Chagatai Turkish

1. GİRİŞ

Arapça'da *mevt*, *vefat*, *helak* gibi kelimelerle ifade edilen ölüm hayatın karşıtı olup sözlükte "hayatın sona ermesi" anlamına gelir. Genellikle "ruhun bedenden ayrılması suretiyle kişinin maddi hayat kaynağını yitirmesi" şeklinde tanımlanan ölüm ve ölüm sonrası hakkındaki algılama, inanış ve uygulamalar kültürden kültüre, devirden devire değişmektedir (Gürkan, 2007: 32). Her toplumun ölümü ve ölüm sonrasını algılayışı farklı olduğu için ölümü ifade ederken kullandığı kavramlar da farklılık göstermektedir. 8. ve 11. yüzyıllar arasında varlığını sürdüren Göktürk ve Uygur gibi eski Türk topluluklarında ölüm bir son değil yeni bir yaşamın başlangıcı olarak görülmektedir. Eski Türk dinlerinden biri olarak kabul edilen Gök-Tanrı inancına göre Tanrı ve Gök kelimeleri aynı anlamda kullanılmaktadır. Gök kutsal olarak kabul edilmemiş, göğün simgelediği anlam kutsal olarak benimsenmiştir. Beden ve ruh olarak insanın iki temel yapıdan oluştuğuna inanırlar, öldükten sonra ruhun gökyüzüne yükseleceği, bir kuş gibi uçacağı inancı yaygındır. Eski metinlerden yola çıkarak insanoğlunun gök ve kara toprak arasında yaşamayı öldükten sonra cennet ve cehenneme dair bir

inançlarının olduğunu göstermektedir (Akdaş, 2015: 39). Eski Türkler can ve ruh mefhumunu, genel olarak, tın (yani nefes) kelimesiyle ifade etmişlerdir. Doğu Türkleri'nde bu kelime hâlâ nefes ve can mânasına kullanılmaktadır; batı Türkleri'nde ise bu kelime ancak “ dinlenmek” kelimesinde kalmıştır. (İnan, 1986: 176)

Eski Türkçede *ölmek* anlamını açıklamak için *uçmak* fiilinin törensel ve istatistiksel durumlarda daha çok kullanıldığı görülmektedir. Bunun sebebi ise Türklerin öldükten sonra ruhlarının gökyüzüne yükseldiği inancına dayanmaktadır. (Roux, 1999: 34-35). Orhun yazıtlarından ancak şu kadarı malum oluyor ki Türk halkının inancına göre insanın ruhu, öldükten sonra kuş veyahut böcek suretine tenasüh edermiş (dönüştürmüş). Vefat eden hakkında “uçtu” deniliyor. Malumdur ki Garbi Türklerde hatta İslâmiyeti kabulden sonra “öldü” yerine “şonkar boldu” yani “şahin oldu” deyimini kullanılıyordu (Barthold, 2004: 21).

Türkler, ölümü doğrudan hatırlatan kelimeler karşısında çekingen kalmışlar ve ölüm olayını anlatmak için birçok farklı ifade kullanmışlardır. Eski Türkçe metinleri genellikle üç ayrı grup halinde ele alınmaktadır. Bunlar Gök Tanrı inancı çevresindeki yazıtların oluşturduğu Orhun Türkçesi dönemi, Maniheizt, Budist ve Hristiyan Türk çevreleriyle din dışı alanlardaki yazmaların oluşturduğu Eski Uygur Türkçesi dönemi ve Türklerin İslamiyete geçişiyle birlikte oluşan İslami Türk çevresinin ilk eserlerini içeren Karahanlı Türkçesi dönemidir. Çalışmamızın bu bölümünde Orhon Türkçesi, Eski Uygur Türkçesi ve Karahanlı Türkçesi dönemine ait “ölüm” kavramını karşılayan ifadelerden bazılarını yer verilmiştir.

Orhon Türkçesi dönemine ait örneklerden bazıları şunlardır:

kergek bol- (*Gerekli olmak*) Ölmek, vefat etmek: *köl tegin özi ança kergek boltı* “Köl tigin kendisi öylece vefat etti.” (KT D [46-47]; BK D [62], K [52]; İH 23 [16]) (Şen, 2017:120) Yakutçada kurban anlamına gelen kereh kelimesi vardır. Şamanın iştirakiyle ruhlara sunulan kurbanı denir. Kurban edilen atın törenle sırıga asılan derisine dahi kereh denir. Eski Türk yazıtlarında Kültegin ve Bilge Hakan için “ öldü” yerine kullanılan “kergek boldı” kelimesi de bu anlam ile izah edilebilir, öyle sanıyorum ki yazıtlardaki bu kergek kelimesi ancak hükümdar ailesi için kullanılmış olsa gerekir. Yakutların “kereh” kelimesi de Moğolca ve Buratçede dahi “ kurban” anlamına gelir (İnan, 1986: 98).

uç bar- (*Uçup varmak*) Vefat etmek, ölmek: *kangım kagan ança élig törüg kazganıp uça barmış* “Babam hakan, öylece devleti kurup yasaları koyup vefat etmiş.” (KT: D [42-43], GD [52]; BK D [68], G [78]). (Şen, 2017:193)

Eski Uygur Türkçesi dönemine ait örneklerden bazıları şunlardır:

adın ajunka bar- → **adın yértinçüke bar-** (*Öbür dünyaya gitmek*) Ölmek: *hatunı ağır igke tuşup adın ajunka bardı* “...Hanımı ağır hastalığa yakalanıp öldü.” (BT XXV:42 [56], 27 [54]; U III: 4 [6]; DKPAM Elmalı: 981 [88], 2840 [157], 2067 [128]) (Şen, 2017: 65)

tını üzül- (*Nefesi kesilmek*) Soluğu durmak, ölmek: *tın üzülmüş ödte yıdlamaz üçün* “Nefesi kesildiği vakit koklayamadığı için...” (Abhisho II: 1710 [122]; BT II: 964 [44]), 971 [44]; UigTot: 49 [58], 269 [84]) ← **tını kesil-**. (Şen, 2017:182)

tengri bol- (*Gök olmak*) Ölmek: *samtso açarı yme tengri bolu yarlıkarka tegi* “Samtso Üstad ölünceye dek...” (HT X: 752 [40]; 845 [44], 990 [45]; HT VII: 1308, 1309 [116].) (Şen, 2017:180)

Karahanlı Türkçesi dönemine ait örneklerden bazıları şunlardır:

budutmak (Dondurup öldürmek): *Ol kişini tumlugka buduttı* (O, adamı soğukta öldürdü.) (Ercilasun-Akkoyunlu, 2014: 327)

can üzül- (*Can parçalanmak*) Can feda olmak, ölmek: *bütün can üzülse yese ol ajun* “Bütün canlar ona feda olup dünyada hükümrân olsun.” (KB: 1929 [211], 1520 [169], 2163 [232]). (Şen, 2017: 93)

ecel tut- ← **ölüm tut-** (*Ecel utumak*) Ölmek: *ecel tutsa öknür étümez işi* “Ecel tutunca pişman olsa da işleri düzeltemez.” (KB: 1143 [131], 1153 [132]). (Şen, 2017: 96)

kara yer bol- (*Kara toprak olmak*) Ölmek: *ulug ya kiçig tut kara yer bolur* “Büyük ya da küçük hepsi kara toprak olur.” (KB: 1540 [171], 1545 [171]). (Şen, 2017:116)

yutık- ((hayvanlar) Kardan ve soğuktan ölmek) *Yılkı yutıktı*. (Hayvanlar kardan yandı. Bu da soğuktan ölmedir.) (Ercilasun-Akkoyunlu, 2014: 381)

Doğu Türkçesinin en önemli örneklerinden biri olan *Babur-nâme*'de “ölüm” ile ilgili tespit edilen ifadelerden bazıları şunlardır:

baş kés-: “Baş kesmek; öldürmek” *Bir néçe kâfirni alıp başını késip keltürdiler. Melik Qâsım hem bir néçe baş késip keltürdi.* (315b/11)

fil astığa saldur-: “Filin altına atıp ezdirmek; öldürmek” *Ol hâtünlarını birisini fil astığa saldurdum.* (306b/8)

päre päre qıldur-: “Parça parça yaptırmak; öldürmek” *Ol câşnigirni päre päre qıldurdum.* (306b/8)

terisini soydur-: “Derisini soydurmak; öldürmek” *Bavurcını tirigley terisini soydurdum.* (306b/8)

19. yüzyılda Hive'de Munis Mirâb (1778-1829), Muhammed Rıza Âgehî (1809-1874) ve Muhammed Yûsuf Beyânî (1858-1923) gibi üç büyük tarih yazıcısı yetişmiştir. Bu dönemde Hive hanları tarihini anlatan iki önemli eser yazılmıştır. Bunlardan birincisi yazımına Munis Mirâb tarafından başlanıp Muhammed Rıza Agehî tarafından bitirilen *Firdevsü'l İkbâl*, diğeri ise çalışmamızın konusunu oluşturan Muhammed Yûsuf Beyânî'nin *Şecere-i Harezmsâhî* adlı eseridir. *Şecere-i Harezmsâhî*'den daha önce yazılan *Firdevsü'l İkbâl*'de kullanılan dil daha ağır ve süslüdür. Çağatay Türkçesinin son dönem eserlerinden *Firdevsü'l-ikbâl*'de tespit edilen “ölmek” fiili ile “ölüm” kavramının karşılığı olarak kullanılan kelime ve ifadelerden bazıları şunlardır:

âhîret seferiğe yiber-: “Ahîret seferine göndermek; yolcu etmek; öldürmek” Töre Murâd Atalık'ın havlısıda katlığa yetkürüp keynidin tört oğlu bile Allah Küt Nayman'ı ahîret seferiğe yiberdiler. (207a/8)

deryâ-yı rahmetğa ğavs kııl-: “Rahmet denizine dalmak; ölmek” *Ger ol kııldı deryâ-yı rahmetğa ğavs* (211a/16)

serây-ı fânidin dâru'l-bekâğa intikâl kııl-: “Geçici yerden kalıcı (sonsuz) yere göçmek; ölmek” *Marâz-ı tabi'i bile serây-ı fânidin dâru'l-bekâğa intikâl kıılıp dururlar ve yaşı yetmiş altıdın ötüp durur érdi.* (280a/12)

Şecere-i Harzemşâhî 17. ve 20. yüzyıllar arasında Hive (Harezmi) Hanlığında yaşanan olayları yansıtmaya bakımdan önemli bir yere sahiptir. Hz. Âdem'in yaradılışından Hz. Nuh'a kadar tüm peygamberleri, Hz. Nuh'un soyundan gelen hanları, Moğol soyağacını ve daha sonrasında ise Cengiz Han'ın soyundan gelen İlbars Han'ın hükümdarlığında kurulan Hive Hanlığının hükümdarlarını anlatan bir hanedan soyağacı olması nedeniyle *Şecere-i Harzemşâhî*'de yaşamın doğal bir süreci olan doğum ve ölüm olayları çokça anlatılmaktadır. Arapça ve Farsça'dan da beslenen zengin Çağatay nesrinin son dönem örneklerinden olan *Şecere-i Harzemşâhî*'de ölüm kavramı için birçok farklı ifade kullanıldığı tespit edilmiştir. Yapılan bu çalışmada öncelikle Hive Hanlığı tarih yazıcılığı ve *Şecere-i Harzemşâhî* hakkında kısaca bilgi verilecek, daha sonra ise *Şecere-i Harzemşâhî*'nin [300a-400b] arasındaki varaklarından tespit edilen ölüm ifadeleri açıklanmaya çalışılacaktır. Çalışmamız için “*Şecere-i Harzemşâhî [300a-400b] (Giriş, Transkripsiyonlu Metin, İnceleme, Dizin-Sözlük, Tıpkıbasım)*” adlı doktora tezimiz esas alınmıştır. Metnin kuruluşunda eserin Özbekistan Bilimler Akademisi Doğu Bilimleri Enstitüsünde 9596 fond numarası ile kayıtlı tek nüshası esas alınmıştır.

2. HİVE HANLIĞI TARİH YAZICILIĞI VE ŞECERE-İ HAREZMSÂHÎ

Türkistan'da 18. yüzyılın son çeyreğinde Buhara, Hive (Harezmi) ve Hokand hanlıkları olmak üzere üç ayrı hanlık kurulmuştur. Bu hanlıklar içerisinde Hive Hanlığı tarih yazımı konusunda önemli eserlerin verildiği bir merkez olmuştur. 16. yüzyılda Muhammed Şibanî Han (1452-1510) döneminden başlayarak pek çok tarih eseri verilmiştir. Bu dönemde yazılan tarihî eserler, Muhammed Salih'in Çağatay Türkçesiyle kaleme aldığı *Şibanî-nâme* (1465-1535) adlı manzum tarihi, Şibanî Han'ın emriyle yazılmış *Tevârih-i Güzide-i Nusret-nâme* adlı Cengizli tarihi, Vâsîfî'nin Tacikçe yazdığı (1485-1556) *Bedâyi'ü'l-Vekâyi* 'si, Fazlullah bin Ruzbihanî Huncî'nin Farsça olarak kaleme aldığı (1456-1521) *Mihman-nâme-i Buhārâ*'sı (Gündoğdu, 1995: 312) olarak özetlenebilir.

Şibanîlerin bir kolu olan Yadigâröğullarının hüküm sürdüğü bir bölge olan Harezmi'de tarih yazıcılığının seçkin örnekleri verilmiştir. Harezmi'de Çağatay Türkçesiyle yazılmış bilinen ilk tarih eseri Ötemiş Hacı'nın 1550 yılında yazdığı *Tarih-i Döst Sultân*'dır (Bregel, 1999: 13). Aynı zamanda hükümdar olan Ebulgazi Bahadır Han'ın (1603-1663), Çağatay Türkçesiyle yazdığı *Şecere-i Türk* ve *Şecere-i Terâkime* adlı iki önemli tarih eseri yalnızca Harezmi bölgesi için değil Türk dili ve edebiyatı için de değerli bir kaynaktır. Bunlardan *Şecere-i Türk*, Yadigâröğlü Şiban Özbek hanlarının tarih ve soylarını anlatırken Türk ve Moğol tarihine ait bilgiler de verir (Ölmez, 1996: 22). *Şecere-i Türk*, Ebulgazi'nin ölümü üzerine yarım kalmış ve daha sonra

oğlu Enüşe Han (sal. 1663-1685) tarafından tamamlanmıştır. Yazarın ikinci eseri, Türkmenlerin soyağacını, tarihini ve illerini anlatan *Şecere-i Terākime*, Reşidü'd-din'in *Cāmiü't-tevārih* 'inde yer alan Oğuznâme ile birlikte farklı oğuznamelerden yararlanarak Çağatay Türkçesiyle yazılmıştır (Ölmez, 1996: 23-24). Hive'de Ebulgazi'den sonra 19. yüzyılın başına, Munis'e kadar başka tarih eseri yazılmamıştır (Münirov, 1960: 12).

Muhammed Yûsuf Beyânî'nin *Şecere-i Harezmsâhî* adlı eseri Harezmsahasındaki tarih yazıcılığının en önemli örneklerinden biridir. Beyânî'nin *Şecere-i Harezmsâhî* adlı eseri, Mûnis ve Âgehî'nin tarihî eserlerinde tasvir edilmiş Harezmsahası'nda XVII. yüzyılın ikinci yarısından başlayarak 1873'e kadar meydana gelen olaylar ile birlikte son devir yani, 1873-1913/1914 arasında meydana gelen tarihî olaylar hakkında da bilgiler vermektedir. Bu eser içeriği itibarı ile Mûnis ve Âgehî tarafından yazılmış olan tarihî eserlerin bir özeti ve devamı olarak kabul edilebilir (Tekin, 2016: 27-28). Beyânî'nin, kendisinden önceki tarih yazıcılarından Mûnis Hârezmî ve Rızâ Agehî'nin *Firdevsü'l-İkbâl* eserindeki bilgilerden yararlandığını *Şecere-i Harezmsâhî* 'nin içeriği, başlık tercihlerindeki benzerlikler ve Mûnis Hârezmî'nin *Firdevsü'l-İkbâl* 'de yazdığı şiirlerden yapılan alıntılardan anlaşılmaktadır. Beyânî, kaydettiği tarihsel bilgilerin alındığı eserlerin ve yazarlarının adlarını anmak hususunda özen göstermiştir (Berdiyarova, 2012: 2).

Genel itibarıyla eserdeki tarih silsilesi, Hz. Âdem'in yaradılışından Hz. Nuh'a kadarki peygamberlerin soyları ile başlayıp Hz. Nuh'un soyundan gelen halklara kısaca değinildikten sonra Moğol soyağacıyla devam eder ve Cengiz Han'ın soyundan gelen İlbars Han'ın hükümdarlığında Hive Hanlığı'nın kuruluşundan sonra tahta çıkan tüm hanların hayatlarının sırasıyla anlatılmasıyla son bulur (Yılmaz, 2015: 479). Beyânî eserinde kendi kitabını yazma amacını da açıklamıştır. Eserinde Rusya Çarlığı'nın Harezmsahası'ni işgal ettiği dönemi detaylarıyla anlatarak tarihe kayıt tutmak istediğini belirtmektedir. Eserini 16 (bâb) bölüm olarak düzenlediğini belirterek her bâbda hangi konulara değindiğini de açıklamıştır. Muhammed Yûsuf Beyânî *Şecere-i Harezmsâhî* 'nin başlangıcında Allah (c.c.), Muhammed (s.a.) ve sahabeleri ululayan mesnevi beyitlerine yer verilmiştir. Sonrasında ise kitabın yazılış amacı hakkında ayrıntılı bilgiler sunulmuştur (Yılmaz ve Dilshoda, 2014: 26-27).

3. ŞECERE-İ HAREZMSÂHÎ'DE ÖLÜM KAVRAMI

İslâmî kaidelerin benimsendiği bir toplumda Muhammed Yusuf Beyânî tarafından kaleme alınan *Şecere-i Harzemşâhî* 'de 17. yüzyılın ikinci yarısından 20. yüzyılın başına kadar geçen sürede Harezmsahası'nda yaşanan tarihî olaylar anlatılır. *Şecere-i Harzemşâhî* yalnızca bir hükümdar soyağacı ve tarih kitabı değil aynı zamanda dönemin ekonomik, askerî, siyasi ve sosyo-kültürel yapısını, bölgenin coğrafi özelliklerini, kale, hisar, cami gibi mimari özelliklerini de ayrıntılı olarak anlatır. Dönemin askerî çatışmaları, savaşları, seferleri, taht mücadeleleri, göçleri, yaşanan kıtlıklar ve salgın hastalıkları konu alması sebebiyle *Şecere-i Harzemşâhî* pek çok ölüm olayına sahne olmuştur.

Şecere-i Harzemşâhî 'deki ölüm kavramı “Ölümün Gerçekleştiğini Tasvir Eden Fiiller”, “Öldürme Eyleminin Gerçekleştiğini Tasvir Eden Fiiller” ve “Öldürmek/Ölme” Yerine Kullanılan Deyimler” şeklinde gruplandırılarak ele alınmıştır. Bu gruplandırma yapılırken Gulkaiyr Kanzarbek Kyzy tarafından hazırlanan “Çağdaş Türk Lehçelerinde Ölüm Kavramı” adlı Yüksek Lisans tezindeki gruplandırma esas alınmıştır.

3.1. Ölümün Gerçekleştiğini Tasvir Eden Fiiller

3.1.1. Maqtûl bol-

Arapça “öldürülmüş, öldürülen” anlamına gelen *maqtûl* sözcüğü Türkçe *bol-* yardımcı fiili ile kullanılarak ölüm eyleminin gerçekleştiği ifade edilmiştir.

Qal'anıñ fethi bu şecâ'a-yı nâm-dârınıñ biriniñ noqsânığa 'arız imesdür. Yene bu kim yögürüp qal'anı algandıñ soñ köp hün-rizlik bolup qal'a ehliniñ sağır ü kebîrleridin köp kişi maqtûl bolurlar. Bu hem keremleridin lâyıq ermesdür. (323a/3)

Rahîmkulı Hân Töre vaqtıda Allahkulı Hân cennet-mekânınıñ fermâni bile sene miñ êkki yüz êllig yettide Horâsân'ğa barıp alarnı köçürüp keltürüp Qılıç Bay'da özleriniñ h'âhlağan yerleride yer bérıp érdiler. Terbiyet ve taqviyetlerige sa'y étip az çağda alar tamâni H'ârezm leşkerige fâ'ik ü râcih keldiler. Alarnıñ 'âlî-i şân serdârı Mîr Ahmed Hân mezkûr pād-şahlarnıñ devletleri kuvveti bile on beş yıl müddetigeçe hizmet étip yörüp 'Abdu'llâh Hân'nıñ vâkı'a-ı cā'ileside maqtûl boldı. Andın soñ anıñ inisi Mehdîkulı Bég nev'î-i müdârâ kılıp yörüp Kutluğ Murâd Hân'nıñ âhir eyyâmıda muhâlefet 'ilmîn bir 'alâniye köterip etrâfiğa qal'a binâ kılıp etrâf u cevânibniñ gârât u tārâciğa qol uzatdı. (380a/11)

Ƙongrat ekābiridin Ƙutlu Murād Biy esīr ser-pençe-i taƙdīr boldi. Ammā Yomutlardın yegirme miƙdārı kiři **maƙtūl bolup** bir nēçe kiři zahm-dār bolup ērdi. Şevvālñıñ evāhiride tamāmı Ƙongrat ve Ƙaraƙalpaƙ biylerige ser-pāy bērip murahas ētdiler. (389b/7)

3.1.2. Vefāt bol-/Vefāt tap-

Arapça “ölme, ölüm” anlamına gelen *vefat* sözcüğü hem “bulmak” anlamındaki Türkçe *tap-* hem de *bol-* yardımcı fiili ile kullanılarak ölüm eyleminin gerçekleştiği ifade edilmiştir.

Bular sene miñ ēkki yüz ēllig bēşde ramazān ayınıñ üçlençisi şenbih küni Hıvaƙ’dın çıƙıp yolğa kirip Ürgenç ve Ƙızıl Künbez üstidin yörüüp Ƙazaƙ yolğa kirip Tümen Miñ Yılƙı atlıg yerge barganda Muhammed Niyāz Yasavulbaşı bīmār bolup vefāt taptı. Ölügin şehrge ƙaytardılar. (301a/17)

Hān hazretleri ƙabūl ƙılıp Ya ‘ƙūb Bay’ğa buyurdılar: ‘Ƙoşñı Ƙara Yaf tarafığa alıp bargıl!’ Ya ‘ƙūb Bay ta ‘zīm ƙılıp ƙoşñı köçürüp Ƙara Yaf’ğa kétdi. Értay hān hazretleri top atdurup köçüp Ƙara Yaf tarafığa revāne boldılar. Yolda ‘Abdu’r-rahīm Éşikaƙası kim Muhammed Niyāz Yasavulbaşı’nıñ oğlı ērdi, vebā keseli bile vefāt boldı. Yolda vebā şāyi’ bolup adamlar at üstide ölüp yıƙılıp tüşüp ƙala bērdiler. El-ƙıssa ahvāl-ı harāb bile Ƙara Yaf’ğa kéldiler. Ol yerde Ƙāzī’asker Ƙāzī Muhammed Kerīm İşān hem vefāt tapdılar. (344a/9-12)

3.2. Öldürme Eyleminin Gerçekleştiğini Tasvir Eden Fiiller

3.2.1. Başın al-/Başların al-

Başın al-, başların al- fiilleri *Şecere-i Harezşāhî* metninde “öldürmek, katletmek” anlamlarında kullanılmıştır.

Eger bizlerniñ māl ve başımızğa amān bērsen biyni öltürüp başın alıp itā‘at éter-miz.’ Yasavulbaşı ƙabūl ƙılıp amān müjdesin iberdi. Andın soñ alar fırsat tapıp Ér Nazar Biy’ni ƙatl étip başın késip Mahmūd Yasavulbaşı’ğa itā‘at ētdiler. (388a/10)

Ol kün şevvālñıñ gırresi ērdi. Ve Dost Niyāz Muharrem bī-kibār alarnıñ üstige barıp ƙatl ƙıla bērdiler. Müfsidler serāsīme-dār atlarığa tamāmı esīr ve olcaların taşlap ƙaçdılar. Bahādırlardın on dört kişini öltürüp başların aldılar. (387a/10)

3.2.2. Başın kés-/Başların kés-

Başın kés-, başların kés- fiilleri *Şecere-i Harezşāhî* metninde “öldürmek, katletmek” anlamlarında kullanılmıştır.

Āgehī aytur ‘Men hem te ‘āƙub esnāsıda Şīr Şālī ayaƙıda a ‘dā’-yı devletdin biriniñ izidin yetip nīze bile urup atdın yıƙdım. Fi’l-hāl Yomut’dın ēkki üç kişi kélip başın késtiler. Yomut’dın zorlıƙ tapıp mihnetim köydi.’ (317b/15)

Bu tarafdın bir bahādır yigit atığa mihmiz berip barıp yigitni nīze bile urup atdın yıƙtı. Başƙalar hem hücum étip başın késtiler. Ve Buhārā bahādırlarındın yine birini multuƙdın uçurdılar. (320b/5)

Elhamdüli’llāh émdi ƙuvvetimiz evvelğıdın ber-recā ziyāde bolupdur. Cehd ve irādemiz bu kim Merv’din Hārezmīlerniñ tasarrufları ƙolların kūtāh ƙılğay-miz. Ve başlarıñızğa sāye-i merhametimizni salıp sizlerni fāriğü’lbāl ékey-miz. Bes émdi kérekdür kim hākimleriñiz Niyāz Muhammed Bay ve Muhammed Emin Bég’niñ başların késip yiberip ‘ināyet-i şāhāneğa sezā-vār bolğay-sizler. (307a/5)

Bikiş Halife ve Dost Niyāz Yüzbaşı kim Hārezm’de olturulı Teke ve ‘Alā Éli leşkeriyyesiniñ ser-gerdesi ērdiler. Öz nökerleri bile nā-yaman ayaƙıda ƙaravul ērdi. Çün bu haberni eşittiler. Ƙaraƙçılarnıñ izleridin ƙavlap on ēkki menzil yol yörüüp Ādīne Murād atlıg ƙuduƙñıñ havālīsıde yarım aƙşam vaƙtıda ērdi. İzleridin yetip yatğan yerleride basıp yegirme ékkisiniñ başların késtiler. Birin esīr ētdiler. (327a/4)

3.2.3. Başların bedenleridin cüdā ƙıl-

Farsça sıfat olan *cüdā* sözcüğü “ayrı düşmüş, uzak kalmış, ayrı, uzak” anlamlarını taşır. *cüdā* sözcüğü *ƙıl-* yardımcı fiili ile kullanılarak “başı bedenden ayırmak” anlamında kullanılmıştır.

Ér Niyāz Muharrem bu vāƙı ‘anı körüp at ƙapıp kéldi. Aña hem oƙ tégip yıƙıldı. Andın soñ heme basılıp kélip sengerge kirip ƙamaldılar. Sıhhat Niyāz Hān ibn Uraş Hān Serahsī hān hazretleriniñ mübārek başların bedenleridin cüdā ƙıldı. (352a/9)

3.2.4. Dārğa asdur-

Farsça *dār*, idama mahkum olanların asıldığı darağacıdır. Eski Türkçede *-tur-* biçiminde görülen ettirgenlik eki *-dUr-* biçimiyle *as-* fiiline gelerek *astur-* fiilini oluşturmuştur. *dārğa asdur-* ise “darağacına astırmak, idam ettirmek, öldürmek” anlamlarında kullanılmıştır.

Anıñ hizmet-kārıların bés atlı kişini tutup kéltürdiler. Alar günāhlarığa ikrār bolup ‘Abdu’r-rahman Bég’ni aqasığa yār u meded-kār erkenin izhār étdiler. Lā-cerem, hān hazretleri alarnı dārğa asdurup ‘Abdu’r-rahman Bég’ni hem tutdurup qatl étdürdiler (382b/3)

3.2.5. Qatl ét-/Qatl qıl-

Arapça “öldürme” anlamına gelen *qatl* sözcüğü *ét-/qıl-* yardımcı fiili ile bir araya gelerek “öldürmek” anlamında kullanılmıştır.

*Emīr Nasru’llāh barıp alarnıñ imdādları bile qal’āğa kirip Muhammed ‘Alī Hān’ı Sultān Mahmūd Hān atlıg inisi bile tutup **qatl étip** Qoқан éliniñ tamāmı emvālların tārāc étip Qoқан’niñ tamāmı qal’alarığa hākim qoyup ve leşker qoyup qayttı. (306b/15)*

*Qoқан halqı Buhārā biyleriniñ zulm u sitemlerige tāqat kéltüre almay bir aydın soñ ittifāq bile hücum étip hākimlerni tamāmı mülāzım ve leşkeriyyeleri bile tutup **qatl étdi**. (307a/12)*

*Bu tarafdın bahādırlar gāyretge kirip alar tarafğa at salıp pey-der-pey hamleler yetkürüp uruşğa ol cemā’alar muqayyed boldılar. Bir tarafdın Mīr Ahmed Hān ve ‘Abdu’llāh Hān başlıq tamāmı Cemşidiyye leşkeri bir tarafdın at salıp **qatl qıla berdiler**. Müfsidler şikest tapıp kéttiler. Tā barıp qal’alarığa kirgünçe bahādırlar izlerige tüşüp köp kişini **qatl étip** köp olca aldılar. (322b/11-13)*

3.2.6. Qatl bol-

Arapça “öldürme” anlamına gelen *qatl* sözcüğü *bol-* yardımcı fiili ile bir araya gelerek “öldürülmek, katledilmek” anlamında kullanılmıştır.

*Ol esnāda Rahīmqulı Hān tamāmı leşker bile atlanıp deryādın ötüp kélip qal’anıñ etrafıdın ihāta qılıp qal’āğa top atdurmaqğa muqayyed boldılar. Qal’adın izhār-ı şecā’at bile çıqğan müfsidlerin köp kişi **qatl boldılar**. (322b/3)*

*Ol vaqtda Tekedin bir gürüh-ı enbüh bī-kibār kélip aralaşıp ceng-i mağlube boldı. Mīr Ahmed Hān ve İskender İnaq zahm-dār boldılar. Ve leşkerdin hem bir miqdār kişi **qatl bolup** köp kişi zahm-dār bolup hezimet süretin zāhir étip bir miqdār izlerige qaytdılar. (349b/6)*

*Értay bāmdād vaqtda yene atlanıp yolğa kirip Merv’ğa bardılar. Ve deryāğa köprük saldurup ötüp tüşdiler. Ve Sarıqlardın bés yüz kişiniñ ba’zıları **qatl** ve ba’zıları zahm-dār **bolup érdiler**. (354a/5)*

3.2.7. Kelle kés-/Kelle al-

Farsça “baş, kafa” anlamına gelen *kelle* sözcüğü *kés-/al-* fiilleri ile bir araya gelerek “öldürmek” anlamında kullanılmıştır.

*Értay cum’a küni cümād’il-evvel’niñ gurreesi érdi. İnaq Bég tamāmı tūg ve baydağ ve esīrlerni ékki yüz kelle bile Hıvaq’ğa yiberdiler. Andın soñ **kelle késkende** esir tüşürgen ve iş körsetgen bahādırlarğa in’ām ve ser-pāylar berdiler. (318a/4)*

*Vāqı’a bu érdi kim alar emr-i ‘ālī bile Üç Oçaq tuşıdın kéme bile deryādın ötüp deryāniñ arqa kenārıdın yörüp Buhārā şehriniñ levāhıkdın Hayr Ribāt tümeniniñ bir tarafıdın dāhil bolup Cengān atlıg bir qal’anı qamap bükürüp aldılar. Yüz **kelle késip** yüz kişini esir étip köp olca bile qayıp keldiler. Rahīmqulı Hān alarğa ser-pāylar berip esīrlerni Qābil Bay Ürgenç bile Hıvaq’ğa yiberdiler. (319a/9)*

*El-kıssa tamāmı Yomut cem’ bolup hey’et-i ictimā’ bile yörüş étip barıp Qızılbaş üstige at salıp Qızılbaş’dın altmış **kelle alıp** Teke’ni hem kırıp qavlap qal’asığa qamap qaytdılar. Ammā alar ékki top ve cezā’irlerni alğan hemānā qal’alarığa kirgüzüp érdiler. Vaqtı kim Yomutlar yavğa galebe étip **kellelerni alıp** keldiler. Burun Cemşidilerge bir hizmet berāberide Yomutlar köziçe şāhāne ser-pāylar ve be-gāyet köp in’āmlar berip érdiler. (350b/9,12)*

3.2.8. Öldür-/Öltür-

Öl- fiilinden türeyen bu sözcük Eski Türkçe’de *ölür-* biçiminde tespit edilmiştir (ölür-<öl-(ü)r-). -(X)r eki Türkçede eskiden beri görülen ve işlek olarak kullanılan fiilden fiil yapma ekidir. Faktitif ekleri denilen bu ekler *yaptırma* ve *oldurma* ifade ederler. Bu faktitif eki geçişli, geçişsiz bütün fiillere eklenir ve hepsinden geçişli fiiller yapar (Ergin, 1997: 199).

*Ve Muhammed Niyāz Biy Salah’dın Toylı Bahādır atlıg Yomut’ga esīr bolup érđi. Éşitdi kim utlu Murād inaq hān bolup Rahīmberdi Bég’ni inaq biy étipdür. Der-hışm bolup dédi: Acebdür kim biz hizmetde yörüp Yomutlara esīr bolup yatar-miz. Bizni barlamasdur. Hayāt érkenimizni bilip turup aysı cināyet bile ‘azl étip ornumuza başkanı biy étipdür. Bes Toylı Bahādır’a dédi: Bu hān maa munda bī-vefālı érđi. Émdi sēn meni bile Hıvaa yörüse barıp hānnı **öldürüp** ornıa hān bolur-men. Ol vatda sizlerge bir kün Hıva şehrinı talamaa ruhsat bérür-men. Toylı abūl ılıp āheste ba’zı Yomutlara bu sözni aytıp bir cemā’a bu sözde müttefi boldılar. (373a/3)*

*Allahulı Hān’nı mülāzemetıa yetip ‘arz étđi kim ‘Ékki yüz atlı Tācık deryādın ötüp üstimge kéldiler. Aların ékevin multu bile atıp **öltürdim**. Andın so maa kélip hamle ıla almadılar. ‘Amān utulup piyāde hizmetinıa kéldim. Körer künim bar érken.’ dép yıqladı. (308b/11)*

*Tejen seferide hem bēř yüz nökerneli oyup kétip érđi. Barıp Mīr Ahmed Hān bile bu hādiselemleri ber-pā ıldı. Vatı kim hān nāmenin mazmūnıdın āgāh boldı. Der-azab bolup buyurđı. Hemol bēř yüz nökerneli alanları üçün künh-i kār étip at başıa bēř tıladın tāvān salıp aldılar. Andın so buyurđı: İmān Niyāz’rı menāredin taşlasunlar! Mīr şeyler kéltürüp mescid-i kelānnı menāresidin taşladılar. Ölmedi. Andın so urup **öltürdiler**.(331a/16)*

3.2.9. Şehid ét-

Arapa “kutsal bir ölkü veya inan urunda ölen kimse” anlamına gelen *şehid* sözcüğü *ét-* yardımcı fiili ile bir araya gelerek “şehit etmek, öldürmek” anlamında kullanılmıştır.

*urbān Gül urup ‘Abdu’llāh Muharrem’rı **řehid étđi**. āzī Rahmanberdi hem ol yerde řehid boldı. Mūsā Töre hem depedin tüřüp barur érđi. O tégip yıqladı. (352a/4)*

3.2.10. Şehid bol-

Arapa “kutsal bir ölkü veya inan urunda ölen kimse” anlamına gelen *şehid* sözcüğü *bol-* yardımcı fiili ile bir araya gelerek “şehit edilmek, öldürölmek” anlamında kullanılmıştır.

*Muhammed Emīn Hān cennet-mekānnı eyyām-ı hayātları ottuz sekkiz yıl ve müddet-i hükümetleri tokız yıl ve altı ay ve ékki kün érđi. Cümādi’l-āhir ayın āhiride dū-şenbih küni **şehid boldılar**. ‘Abdu’llāh Töre atlı bir oul yādgār aldı. (352b/9)*

*Mīr Ahmed Hān’a o tégđi. Yomutlar tıg urup pāre pāre ıldılar. Birāderi Mehdıulı Bég aasını bu hālde körüp Cemřid atlıları bile at salıp kélip Mīr Ahmed Hān’nı ölügünü alıp bir kenārea ııp turđı. Ol vatda Muhammed Murād Ketavul hem **şehid boldı**. ‘Abdu’llāh Hān Mīr Ahmed Hān’nı haberin eşitip perıřān érđi. Bu haberni hem eşitip köp perıřān bolup řāh Murād İnaa dédi: Yomut’a bir at salalı. řāh Murād İna dédi: El-hāl ‘asr vatıdır. Andek tevaıf étirse yahşı érđi. Ol vatda haber kéldi kim Bég Cān hem **şehid boldı**. (362b/6-10)*

3.3. “Öldürmek/Ölmek” Anlamında Kullanılan Deyimler

3.3.1. ‘Ālem-i fānıa vedā’ ıl-

“Geçici dünyaya veda etmek; ölmek”

*Receb ayın yegirme üçide yek-şenbih küni Allahulı Hān’nı veled-i rüřdīsıde Seyyid Töre **‘ālem-i fānıa vedā’ ıldı**. Yaşı on sekkizge yetip érđi. (325b/4)*

3.3.2. Bekā ‘ālemia ‘azm ét-

“Kalıcı dünyaya gitmeye niyet etmek; ölmek”

*Rahımulı mafıret-niřān hān bolan küni ol hazretni inaq étip érdiler. Hezāresb hükümetıa ta’yın étđi. Çün Rahımulı Hān firdevs-āřiyān **bekā ‘ālemia ‘azm étdiler**. Ol kün sene mi ékki yüz altmış ékki ve safer-el muzaffernin ékkisi cum’a küni kim āf-tāb delv burıda érđi. (327b/8)*

3.3.3. Rahîl-i ‘âlem-i beğâ bol-

“Kalıcı dünyaya göç etmek; ölmek”

El-kıssa maraž kün-be-kün izdiyād tapıp mezkûr yıl ya ‘nî sene miñ ékki yüz éllig sekkizlençisi âf-tâb kavş burçıda érdi. Zü’l-ka ‘deniñ üçlençisi se-şenbih kéçesi rahîl-i ‘âlem-i beğâ boldılar. Müddet-i saltanatları on sekkiz yıl ve eyyâm-ı hayâtları kırk toğkuz yıl érdi. Hazret Pehlivân Mahmûd kıddesi sırrahû’l ‘azîzniñ civâr-ı feyz-âsarıda medfûn boldılar. (310b/4)

3.3.4. Cihândın bar-

Farsça “dünya” anlamında olan *cihân* sözcüğü, “varmak, gitmek” anlamındaki *bar-* fiili ile bir araya gelerek “dünyadan gitmek; cihanı terk etmek; ölmek” anlamlarında kullanılmıştır.

Hemol yıl rebî’ü’l-âhîrniñ evāsıtıda Kırbân Niyâz Yasavulbaşı cihândın barıp ornığa oğlı ‘Abdu’llâh Bay Yasavulbaşı ve hemol yıl şa ‘bânniñ evâ’ilide şenbih küni Yûsuf Mehter yetmiş üç yaşıda vefât tapıp ornığa oğlı Muhammed Ya ‘kûb Bay mehter boldı. (301a/3)

4. DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

Yaşamın doğal bir parçası olan “ölüm” olgusu zaman içerisinde farklı toplumlarda farklı şekilde algılanmış ve ifade edilmiştir. Bu çalışmada *Şecere-i Harezmsâhi*’nin ortaya çıktığı 19. yüzyıl Orta Asya Müslüman Türk toplumundaki “ölüm” anlayışı ve “ölüm” için kullanılan ifadeler tespit edilmiştir. *Şecere-i Harezmsâhi*’de öldürme eylemi anlatılırken bazen *öldür-/öltür-, başın kes-, kelle al-* gibi doğrudan ifadeler kullanılırken bazen de *‘âlem-i fânîğa vedâ’ kıl-, beğâ ‘âlemiğa ‘azm ét-, rahîl-i ‘âlem-i beğâ bol-, cihândın bar-* gibi metaforik ifadeler kullanılmıştır. Bu ifadelerle göre toplumdaki “ölme/öldürme” eylemi genellikle yapılan savaşlar ve çatışmalar esnasında kılıç, tüfek, ok vb. malzemeler kullanılarak ya da salgın hastalıklar sebebiyle gerçekleşmiştir. “Ölüm” kavramı ise *geçici dünyaya veda edip, gerçek ve kalıcı âleme göç etme ve Allah’a kavuşma* şeklinde algılanmıştır. Bu veriler 19. yüzyıl Orta Asya Müslüman Türk toplumundaki *ölüm* anlayışını yansıtmaları bakımından dikkat çekmektedir.

KAYNAKÇA

Kitaplar

- Barthold, V. V. (2004). Orta Asya Türk Tarihi Dersleri (haz. Hüseyin Dağ), Çağlar Yayınları, Ankara.
- Berdiyarova, S. (2012). Muhammed yusuf beyânîning ‘şajarayı horazmsōhiy’ aşarı tarihiy manba sifatida, Semerkant Özbekistan Respublikası Aliy va Orta Mahsus Talim Vazırlığı Neşriyatı.
- Bregel, Yuri (1999). Firdaws al-iqbâl History of Khorezm, (Translation from Chaghatay), Leiden E. J. Brill.
- Demirci, Ümit Özgür (2016). Eski Türkçede Fiiller, Umuttepe Yayınları.
- Develioğlu, Ferit (2013). Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat, Aydın Kitabevi, Ankara.
- Eckmann, Janos (1996). Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar, (Yayımlayan Osman Fikri Sertkaya), TDK. Yay., Ankara.
- Ergin, Muharrem (1997). Türk Dil Bilgisi, Bayrak Yayınları, İstanbul.
- Gabain, A. Von (1988). Eski Türkçenin Grameri (çev. Mehmet Akalın), Ankara.
- Gündoğdu, Abdullah (1995). Hive Hanlığı Tarihi, Yadigar Şibanileri Devri, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Hacıeminoğlu, Necmettin (2016). Türk Dilinde Yapı Bakımından Fiiller, Bilge Kültür Sanat Yay., Ankara.
- İnan, Abdülkadir (1986). Tarihte ve Bugün Şamanizm-Materyaller ve Araştırmalar, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Kanar, Mehmet (2007). Osmanlı Türkçesi Sözlüğü, Derin Yayınevi İstanbul.
- , (2008). Farsça Türkçe Sözlük, Say Yayınları, İstanbul.
- , (2012). Arapça Türkçe Sözlük, Say Yayınları, İstanbul
- Mahmud, Kaşgarlı (2014). Divanu Lugati’t-Türk (haz. Ahmet B. Ercilasun, Ziyat Akkoyunlu), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

Muhammed Yusuf Beyânî, Şecere-i Harezmsâhî, Özbekistan Bilimler Akademisi Ebu Reyhan Birunî İsimli Şarkşinaslık Enstitüsü El Yazmalar Bölümü, Envanter No 9596.

Münirov, K. (1960). Munis, Agehi ve Bayani'ning Tarihi Asarları, Taşkent Özbekistan SSR Fanlar Akademiyası Neşriyatı.

Onur, Bekir (1991). Gelişim Psikolojisi Yetişkinlik, Yaşlılık, Ölüm, 2. Basım, V Yayınları, Ankara.

Ölmez, Zuhâl (1996). Ebulgazi Bahadır Han Şecere-i Terakime (Türkmenlerin Soykütüğü), Simurg Yay., Ankara.

Roux, Jean-Paul (1999). Altay Türklerinde Ölüm, Çev., Aykut Kazancıgil, Kabalcı Yayınevi, İstanbul.

Steingass, F. (1998). A Comprehensive Persian-English Dictionary, Beyrut.

Şen, Serkan (2017). Eski Türkçenin Deyim Varlığı, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

Şeyh Süleyman Efendi (H.1298). Luğat-ı Çağatay ve Türkî-i Osmânî. İstanbul. Tekin, Feridun (2016). Çağatay Edebiyatının İki Büyük Siması Munis ve Agehi, Gece Kitaplığı, Ankara.

Tekcan, Münevver (2007). Bayram Han'ın Türkçe Divanı, Beşir Kitabevi, İstanbul.

-----, (2007). Hakîm Ata Kitabı, Beşir Kitabevi, İstanbul.

-----, (2008). Hakîm Ata'nın Hz. Meryem Kitabı, Beşir Kitabevi, İstanbul.

Tekin, Feridun (2016). Çağatay Edebiyatının İki Büyük Siması Munis ve Agehi, Gece Kitaplığı, Ankara.

Tietze, Andreas (2002). Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Luğatı, C.1, A-E, Simurg, Österreichische Akademie Der Wissenschaften, İstanbul-Wien.

Makale, Bildiri ve Diğer Basılı Yayınlar

Akdaş, Cangül (2015). Ölüm Kavramı ve 90 Sonrası Türk Filmlerinde Ölüm Temasına Eleştirel Bir Bakış, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Barthold, V.V. (1988). 'Çağatay', İslam Ansiklopedisi, C. 3, S. 266-270, MEB Yay., İstanbul.

Eckmann, Janos (1963). 'Çağatay Edebiyatının Son Devri', Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten, Ankara TDK Yay. s.121-126.

Gerçek, Şenel (2012). 'Orta Asya Türk Tarih Yazıcılığına Genel Bir Bakış', Türk İslam Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi, S.14, s. 189-197.

Gürkan, Salime Leyla (2007). 'Ölüm', Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, sf.32-34.

Kanzharbek Kyzy, Gulkaiyr (2018). Çağdaş Türk Lehçelerinde Ölüm Kavramı, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Kültür Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Kavallı, Seda (2016). Babur-nâme'nin [304a-382a] Arasındaki Bölümü (Metin, Gramatikal Dizin ve Sözlük), Yüksek Lisans Tezi, Kocaeli: Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Ölmez, Özlem (2008). Türk Folklorunda Ölüm Üzerine Sosyolojik Bir Çalışma, Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Şahin, Yazıcı Serpil (2016). Firdevsü'l-İkbâl [200b-300a] Giriş, Transkripsiyonlu Metin, İnceleme, Dizin-Sözlük, Tıpkıbasım, Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kocaeli.

Tekin, Feridun (2002). 'Hive Hanlığı', Türkler Ansiklopedisi, Yeni Türkiye Yayınları, s.634-640, Ankara.

-----, (2008). '19. Yüzyıl Harezmi Tarih Yazıcılığı (Munis, Agehi, Beyani)', Akademik Bakış, C. 2, S. 3, Kış, s.199-210.

Tuna, Osman Nedim (1957). 'Köktürk Yazıtlarında "Ölüm" Kavramı ile İlgili Kelimeler ve "kergek bol-" Deyiminin İzahı', VIII. Türk Dil Kurumu Kurultayında Okunan Bilimsel Bildiriler, s. 131-148.

Yılmaz, Salih (2015). Hive Hanlığı'nda Tarih Yazıcılığı ve Başlıca Temsilcileri, 3. Milletlerarası Şehir Tarihi Yazarları Kongresi Bildirileri, 6-8 Mart 2015, Ankara, s. 471-482.

Yılmaz, Salih-Dilshoda Mubarakova (2014). 'Bayani'nin Şecere-i Harezmsâhî Adlı Eseri ve Hive Tarih Yazıcılığı', I. Uluslararası Türklerde Tarih Bilinci Sempozyumu, Bülent Ecevit Üniversitesi Zonguldak.